

تبیین نقش فرهنگی مسجد در توسعه هویت اسلامی و

ارتقای پایداری اجتماعی محله

(نمونه موردی: مسجد امام سمنان)

محمد تاجی^۱ محیا قوچانی^۲

چکیده

حمایت از زندگی اجتماعی و فرهنگی از طریق ارتقای فضاهای عمومی مانند مساجد، برای درگیر کردن مردم و شهر، افزایش ارزش‌های فرهنگی و ایجاد ساختارهای با هویت، ضروری است. همچنین کالبد مساجد در معماری شهرهای جدید، انعکاس‌دهنده هویت محله‌های امروزی نیستند. بنابراین هدف این پژوهش، تبیین نقش فرهنگی مسجد و اولویت‌بندی شاخص‌های کالبدی آن به عنوان فضای عمومی برای توسعه هویت اسلامی و ایجاد پایداری اجتماعی در محله است. بنابراین با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، ابتدا شاخص‌های فرهنگی مسجد طبق معیارهای پایداری اجتماعی، با استفاده از تکنیک تصمیم‌گیری چندمعیاره شباهت به گزینه ایدئال (تاپسیس)، اولویت‌بندی شده است. در ادامه با برداشت میدانی و تکمیل پرسشنامه توسط ساکنین محله و کارشناسان، نقش فرهنگی مسجد امام سمنان در هویت اسلامی کالبد محله، با استفاده از تکنیک تحلیلی سوات و با بهره‌گیری از روش ای-اچ-پی بررسی و ارزیابی شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد مؤلفه داشتن کاربری‌های مکمل و ارائه خدمات عمومی در اولویت اول شاخص‌های فرهنگی مسجد در توسعه هویت اسلامی و ایجاد پایداری اجتماعی، قرار گرفته است. بنابراین باید مساجد از دیدگاه کل‌نگرانه و عملکردی در ساختار شهرها در نظر گرفته شود و فعالیت‌های متنوع و درخور شخصیت مسجد در آن جریان داشته باشد تا با جذب گروه‌های مختلف اجتماعی، باعث اجتماع‌پذیری مساجد شود.

نقش فرهنگی مسجد، هویت اسلامی، پایداری اجتماعی، توسعه محله، مسجد امام سمنان.

■ واژگان کلیدی

نقش فرهنگی مسجد، هویت اسلامی، پایداری اجتماعی، توسعه محله، مسجد امام سمنان.

۱. استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، mohammadtaji@yahoo.com

۲. کارشناسی ارشد معماری دانشگاه فنی و حرفه‌ای استان سمنان، m.ghouchani.arch@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۹/۱۰ تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۲۹

۱. مقدمه

تعاملات اجتماعی یکی از نیازهای اساسی فطری انسان است که امروزه به سادگی در حال نابودی است و کمبود آن در جوامع مختلف دیده می‌شود. به نحوی که امروزه به یک بحران بدل شده است و دامنه‌های این بحران کم‌وبیش به کشور ما نیز کشیده شده است (صمیمی فر و حمزه‌نژاد، ۱۳۹۱: ۵). مفهوم پایداری اجتماعی عمدتاً با ابعاد کیفی همگام است و با مفاهیمی چون «زندگی انسان» و «احساس رفاه» ارزیابی می‌شود. به‌طور کلی معماری با رویکرد پایداری اجتماعی طراحی فضایی است که با فرهنگ، رفتارها و روش زندگی انسان‌ها برای حداکثر زمان ممکن هم‌خوانی داشته باشد و بستر مناسب زندگی بشر برای زمان‌های طولانی به‌شمار آید (قوچانی و فتحیه، ۱۳۹۶: ۳). از نظر «کنت»^۱، جامعه برای ایجاد نظم نیاز به ارزش‌های مشترکی دارد که این امر اغلب از طریق دین اتخاذ می‌شود. دین باعث ایجاد ارزش‌های مشترک شده و همبستگی اجتماعی را تسهیل می‌کند. این همبستگی در نهایت می‌تواند منجر به نزدیکی افراد به یکدیگر شده و باعث ارتقای روابط اجتماعی و پویاتر شدن جامعه شود. این هدف می‌تواند در پیوندهای همسایگی، سطح محله، شهر و با استفاده از عناصر شهری مانند مسجد مطرح شود (شیری گرمی، ۱۳۹۵: ۱۲). به‌رغم پیشینه قوی مساجد در عملکردهای مختلف و تأثیرگذاری آن‌ها بر ساختارهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی جامعه، در حال حاضر از میزان این تأثیرات کاسته شده است. با توجه به ظرفیت فرهنگی و نقش اجتماعی و کارکردی برخی مساجد، شناسایی و تقویت عوامل و معیارهای ارتقادهنده و مبدل این فضاها به فضای عمومی شهری در توسعه هویت اسلامی محله برای ایجاد پایداری اجتماعی اهمیت می‌یابند.

هدف اصلی در این پژوهش، بیان میزان اهمیت عنصر هویت‌بخشی مانند مسجد در توسعه محله‌های جدید شهری است. اهداف فرعی پژوهش شامل:

- شناسایی معیارهای پایدار اجتماعی در فضاهای عمومی شهر اسلامی مانند مساجد.
- بررسی تأثیر هویت‌مندی مسجد بر پایداری اجتماعی در عرصه‌های عمومی شهر اسلامی.

- ارائه راهکارهایی برای ارتقای پایداری اجتماعی در شهر ایرانی- اسلامی براساس معیارهای کالبدی و روانی در مساجد.
- بدین منظور این تحقیق به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است:
- نقش مساجد برای رسیدن به پایداری اجتماعی- فرهنگی در شهر ایرانی- اسلامی چیست؟
- کالبد مساجد برای ایجاد پایداری اجتماعی- فرهنگی، باید چه شاخص‌هایی داشته باشد؟
- راهبردهای مناسب برای توسعه محلی مسجد، چگونه اولویت‌بندی می‌شود؟

۲. پیشینه تحقیق

درباره صحن و حیاط مساجد تحقیقات زیادی به عمل آمده است؛ اما در مورد نقش اجتماعی و کارکردی مساجد تحقیقات اندکی وجود دارد. مقاله «بایسته‌های طراحی مساجد برمبنای کارکردهای فرهنگی و اجتماعی» بر نقش کارکردی و اجتماعی و کیفیت حضور در تمام شبانه‌روز تأکید دارد (مهدوی‌نژاد و مشایخی، ۱۳۸۹: ۶۸). دکتر محمدصادق فلاحی نیز در کنار عواملی چون ابعاد و تناسبات، فرم و ... از روابط و ارتباطات فضایی، به عنوان عاملی در برقراری تعامل اجتماعی، ارتقای حس مکان و تشخیص مسجد یاد کرده است (فلاحی، ۱۳۸۴: ۳۶). ادیسی و همکاران در مقاله «نقش مساجد محله‌ای در توسعه شهری پایدار» به بررسی جایگاه مسجد در توسعه پایدار شهر اسلامی پرداخته و بیان کرده است که مساجد باید با عناصر جدید شهری ترکیب شوند تا پویایی خود را حفظ کنند (ادیسی خسروشاهی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱). دل‌زنده و همکاران در مقاله «بازتعریف مسجد و جایگاه آن در محوریت تعاملات اجتماعی شهر اسلامی» به ارائه راهکارهای مفهومی و کاربردی برای تقویت اجتماع و ارتباط‌سازی در شهر اسلامی پرداخته است (دل‌زنده، ۱۳۹۳: ۲). شریف‌مقدم و امیری در مقاله «نقش محوری مسجد در توسعه پایدار شهری» به جایگاه مسجد، کارکردهای آن و نقش آن در توسعه پایدار اشاره کرده است (شریف‌مقدم و امیری، ۱۳۹۴: ۱۱). شیرینی‌گرمی در مقاله «ویژگی‌های کالبدی مسجد برمبنای ارتقای تعاملات اجتماعی» به مطالعه و بررسی نحوه تأثیرگذاری مساجد بر افزایش تعاملات اجتماعی پرداخته است. تأکید بر کارکرد کالبدی مسجد در دو حوزه بیرونی و درونی بوده است که در آن نوع و ارتباطات بیرونی و درونی مساجد بررسی و تحلیل شده است (شیرینی‌گرمی، ۱۳۹۳: ۶).

تحقیقات ارزنده‌ای نیز در زمینه مسجد و نقش آن در ایجاد و ارتقای هویت شهری صورت گرفته که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: در مقاله «ارزیابی نقش مسجد در ارتقای کیفیت محیط؛ مطالعه موردی: مسجد امیر تهران» نویسندگان با مطالعه موردی بر روی یکی از مساجد شهر تهران ضمن تبیین جایگاه کیفیت محیط شهری و مؤلفه‌های آن، به ارزیابی نقش مساجد در ارتقای کیفیت محیط می‌پردازند و بیان می‌کنند در طول تاریخ شکل‌گیری شهرهای اسلامی مساجد همواره به‌عنوان فضاهای عمومی مهم و مردمی دارای عملکردهای متعدد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی بوده و در زندگی مردم نقش محوری داشته‌اند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹: ۲۱۹). کیخای مقدم در پژوهش «نقش مساجد در مدیریت شهری با توجه به بیداری اسلامی» با فرض اینکه موج بیداری اسلامی در دنیا و روبه‌رو شدن جوامع با تناقضات، مساجد مانند صدر اسلام می‌توانند در برابر هر تهاجمی مقاومت از خود نشان داده و جامعه را مدیریت کنند، به دنبال احیاء جایگاه مساجد به‌عنوان سدی در برابر تهاجم فرهنگی است (کیخای مقدم، ۱۳۹۴: ۲). هدف پژوهش با عنوان تدقیق مفهومی، تشریح راهکارها و شاخص‌های تحقق‌سنجی چهار اصل مسجدمحوری، محله‌محوری، درون‌گرایی و طبیعت‌گرایی در شهر ایرانی - اسلامی شناسایی ارزش‌ها، اصول و شاخص‌های شهرسازی ایرانی - اسلامی و تدقیق مفهومی و تشریح راهکارهای تحقق‌بخش آن‌ها است. این مطالعه در چارچوب کاری خود، شهر ایرانی - اسلامی را در قالب شاخص‌های مشترک در شهرهای اسلامی مطالعه کرده است. از این‌رو در این مطالعه به تفکیک شهر ایرانی - اسلامی و تعاریف و مفاهیم آن پرداخته نشده است (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۸).

نقی‌زاده در مقاله «جایگاه مسجد در طراحی شهر اسلامی» در جهت ارائه برخی پیشنهادات برای رعایت جایگاه مسجد و نقش آن در طراحی و برنامه‌ریزی شهرهای مسلمانان، شناخت ویژگی‌های اصلی‌ترین موضوعات مربوط به مسجد در متون اسلامی و نگاه به سابقه تاریخی مسجد در شهرهای مسلمان و وضعیت امروز آن‌ها، ضرورتی است که در این مقاله به آن پرداخته است (نقی‌زاده، ۱۳۹۲: ۲۰). در مطالعاتی دیگر، نویسندگان برای پاسخ به سؤالات: ۱. فضاهای مذهبی چه نقشی و جایگاهی در طرح‌های توسعه و عمران شهری دارند؟ ۲. در چه بخش‌هایی از این طرح‌ها به فضاهای مذهبی توجه می‌شود؟ در پژوهشی با عنوان «جایگاه فضاهای مذهبی - اسلامی

در طرح‌های توسعه شهری معاصر» از میان طرح‌های موجود در کشور، به جهت مقیاس، قدمت و اهمیت، طرح جامع تهران و طرح تفضیلی ۵ منطقه از آن انتخاب شد. نتایج این تحقیق نشان داد که فضاهای مذهبی در طرح‌های شهری معاصر اعم از طرح جامع و طرح تفضیلی مورد توجه قرار نگرفته‌اند (پورجعفر و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۹).

باتوجه به بررسی متون و نوشتارهای متنوعی که درخصوص مساجد نگاشته شده است، نویسندگان به دنبال شناسایی عواملی هستند که بتوانند رابطه‌ای مشخص بین مسجد و ایجاد حس مکان، ارائه دهند. درحالی‌که در این پژوهش به بررسی نظام ارتباطی بین نقش فرهنگی مسجد و توسعه هویت اسلامی پرداخته می‌شود تا مسجد را مکانی مقدس برای برقراری روابط اجتماعی، پدید آورد.

۳. روش تحقیق

روش این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است و از نظر هدف در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. ابتدا با استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای و اسنادی، مفاهیم پایداری اجتماعی، هویت شهر اسلامی، مسجد و مؤلفه‌های کالبدی مسجد و... استخراج شده است؛ سپس شاخص‌های کالبد مساجد طبق معیارهای پایداری اجتماعی، با استفاده از تکنیک تصمیم‌گیری چندمعیاره شباهت به گزینه ایدئال یا تاپسیس، اولویت‌بندی شده است. در ادامه با برداشت میدانی و مراجعه به ساکنین محله، نقش مؤلفه کالبدی مسجد امام سمنان در هویت اسلامی کالبد محله، با استفاده از تکنیک تحلیلی سوات^۱ و با بهره‌گیری از روش ای-اچ-پی^۲ بررسی و ارزیابی شد. در آخر راهبردهای مناسب برای بهره‌مندی از نقش فرهنگی مساجد در توسعه هویت اسلامی برای ایجاد پایداری اجتماعی محله، ارائه شده است. در این پژوهش جامعه آماری مورد نظر تعداد ۲۸ نفر شامل افراد ساکن در محله امام سمنان (برای شناسایی ویژگی‌های تأثیرگذار فرهنگی مسجد بر هویت کالبدی محله)، و تعداد ۴ نفر از کارشناسان حوزه شهری و معماری اسلامی، کارشناسان حوزه جامعه‌شناسی و ارتباطات اجتماعی (برای وزن‌دهی معیارها و ارزیابی آن‌ها)، هستند.

1. SWOT: Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats.

2. AHP: Analytical Hierarchy Process.

۴. تعاریف و نظریه‌های پایداری اجتماعی

توسعه پایدار به معنای ارائه راه‌حلی در مقابل الگوهای فانی کالبدی، اجتماعی و اقتصادی توسعه است که از بروز مسائلی همچون نابودی منابع طبیعی، تخریب محیط‌زیست و پایین آمدن کیفیت زندگی انسان‌ها در حال و آینده جلوگیری کند. در پایداری اجتماعی، منابع باید به گونه‌ای بهره‌برداری شوند که نسل‌های آتی نیز قابلیت تصمیم‌گیری برای تأمین نیازهای خود را با بهترین سطح رضایت داشته باشند. در این تعریف سیاست برنده - برنده مورد تأکید تصمیم‌گیران با هدف دستیابی به پیشرفت‌های اقتصادی، اجتماعی و محیطی مورد نظر است (مارتین^۱، ۲۰۰۱: ۷۴). در رویکرد اجتماعی به توسعه پایدار، جایگاه مردم فقیر و نیازهای اساسی آنان در اولویت است. در این رویکرد، تأکید بر عدالت اجتماعی است. جوامعی که در آن عدالت نباشد پایداری نیز وجود ندارد، زیرا چنین جوامعی زمینه بهره‌برداری گروهی خاص را از گروه‌های دیگر فراهم می‌کنند. بدین ترتیب در مبحث اجتماعی توسعه پایدار بر رفع بی‌عدالتی و بی‌تعادلی در سطح جوامع تأکید شده است. در توسعه پایدار رویکرد اجتماعی دو مفهوم مشارکت و توانمندسازی جایگاه ویژه‌ای دارند (اورتن^۲، ۱۹۹۹: ۶۲). به‌طور کلی پایدار اجتماعی مفهومی است که:

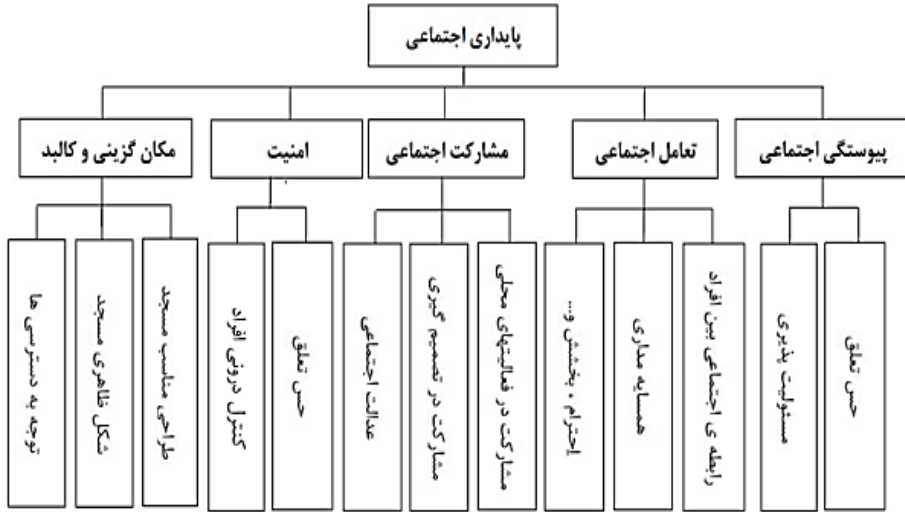
- عدالت خواه باشد و این اطمینان را بدهد که منافع توسعه کاملاً در سراسر جامعه به‌صورت مساوی توزیع می‌شود،
- رفاه فیزیکی، ذهنی و اجتماعی جامعه را ارتقا داده یا حداقل از بین نبرد،
- آموزش، خلاقیت و توسعه توان انسانی را برای کل جامعه ترویج دهد،
- میراث فرهنگی و زیستی را حفظ کرده و احساس ارتباط با تاریخ و محیط زیست را تقویت کند،
- مردم‌سالارانه باشد و مشارکت و دخالت شهروندان را ترویج دهد،
- شرایط زندگی را بهتر کرده و بین طراحی محل‌های عمومی شهر با رفاه اجتماعی کالبدی و شور و هیجان ساکنان شهر ارتباط برقرار کند.

۵. اصول پایداری اجتماعی

تین و همکارانش در سال ۲۰۰۲، توسعه پایدار اجتماعی را شامل چهار معیار اصلی عدالت اجتماعی، همبستگی اجتماعی، مشارکت و امنیت معرفی کرده‌اند؛ که مبنایی برای سازمان توسعه بین‌المللی نیز قرار گرفت (تین و همکاران، ۲۰۰۱: ۱۰۴). براساس بررسی‌های صورت گرفته توسط «وینگرتنر و مبرگ»^۱ که در سال ۲۰۱۱ به انجام رسید، پایداری اجتماعی را در واقع مجموعه شاخص‌هایی، همچون دسترسی (اشتغال، فضای باز، خدمات محلی)، سرمایه اجتماعی، بهداشت و بهزیستی، انسجام اجتماعی (شال عینی و ذهنی)، توزیع عادلانه اشتغال و درآمد، مشارکت محلی، میراث فرهنگی، آموزش، مسکن و ثبات جامعه، ارتباط و حرکت (عابر پیاده، حمل‌ونقل مناسب)، عدالت اجتماعی (درون و بین‌نسلی)، حس مکان و تعلق معرفی کرده‌اند. به‌زعم «گلاسون و وود»^۲ در سال ۲۰۰۹ مفهوم پایداری اجتماعی در چند سال گذشته به‌سمت مباحثی چون شبکه‌های اجتماعی، مشارکت، حس مکان و امنیت در جامعه سوق پیدا کرده است. «براملی و همکارانش»^۳ در سال ۲۰۰۶ دو مفهوم اصلی را برای پایداری اجتماعی در نظر گرفته‌اند. نخست عدالت اجتماعی و دیگری پایداری. جامعه مفهوم عدالت اجتماعی، توزیع عادلانه منابع در جامعه و امکان دسترسی عادلانه به شغل، مسکن و خدمات محلی است، بعد دوم به زیست‌پذیری و عملکرد جامعه به‌عنوان یک نهاد جمعی تأکید دارد. آن‌ها همچنین پایداری اجتماعی را بر جنبه‌های مختلفی از جامعه و زندگی محله، از جمله: تعامل، مشارکت، حس مکان، ثبات جامعه و امنیت وابسته می‌دانند. بنابر مطالب ذکر شده، می‌توان اصول کلی برای پایداری اجتماعی را مطابق تصویر ۱ این‌گونه برشمرد:

---

1. Thin et al.
 2. Weingaertner & Moberg.
 3. Glasson & Wood.
 4. Bramley et al.

شکل ۱. اصول پایداری اجتماعی و زیرمجموعه‌های آن (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۶)

- پیوستگی اجتماعی: پیوستگی اجتماعی در واقع شاخصی برای شناخت میزان وحدت و انسجام گروه و جامعه است و به عبارتی کشش (احساس تعلق) بین اعضای گروه و جامعه را نشان می‌دهد. پیوستگی اجتماعی را در سطح محله‌ای، شهری و ملی می‌توان بررسی کرد. در سطح محله‌ای، همبستگی اجتماعی در قالب روابط فردی و شبکه‌های ارتباطی بین افراد و هنجارها و ارزش‌های غیررسمی حاکم بر آن‌ها مطرح می‌شود.

- تعامل اجتماعی: تعامل اجتماعی به معنای ایجاد رابطه بین دو نفر یا بیشتر است که منجر به واکنشی میان آن‌ها شود و این نوع واکنش برای هر دو طرف شناخته شده است. افراد مختلف به سطوح مختلفی از تعامل اجتماعی تمایل دارند. تعریف سطح مطلوب تعامل به‌طور ذهنی از گفته‌های مردم و به‌طور عینی از موضع‌گیری هنجاری نسبت به زندگی خوب به‌دست می‌آید. هر دو تعریف ارزش بالایی دارند و جهت‌گیری اجتماعی و سیاسی دارند.

- مشارکت اجتماعی: از نظر «آلن بیرو»، مشارکت اجتماعی سهمی در چیزی داشتن و از آن سود بردن و یا در گروهی شرکت جستن و بنابراین با آن همکاری داشتن است. به عبارت دیگر مشارکت اجتماعی به آن دسته از فعالیت‌های داوطلبانه و اداری دلالت دارد که از طریق آن‌ها

اعضای یک جامعه در امور محله، شهر و روستا شرکت کرده و در مناسبات حیات اجتماعی خود مشارکت می‌کنند.

- امنیت اجتماعی: امنیت اجتماعی به پیوندها و تعلقات مشترک میان اعضای گروه‌ها و اجتماعات نظر دارد و به حفظ تعلقات و پیوندهایی که شیرازه مجموعه را تشکیل می‌دهد، معطوف است. از این رو، مجموعه‌ها و گروه‌ها به دلیل آنکه افراد را به یکدیگر پیوند می‌دهند، تعلقات مشترکی را دامن می‌زنند و گونه‌ای از هویت جمعی هستند که مستوجب حفاظت و برخورداری از امنیت می‌شوند. به عبارتی امنیت اجتماعی به موانع، کمبودها و ضعف‌هایی که تعلقات و پیوندها را کم‌رنگ کرده، توجه دارد. در محیط‌های محلی که تعامل اجتماعی قابل توجهی وجود دارد، میزان جرم و جنایت پایین است. شاید به این دلیل است که وظایف و التزامات اجتماعی روشن‌تر، حمایت مردم از یکدیگر بیشتر و از خود بیگانگی کمتر است.

۱۹۷

- مکان‌گزینی و کالبد: اصل جای‌گیری مسجد نقش مهمی در تقویت هم‌بستگی و روابط اجتماعی دارد. پیامبر اسلام پس از ورود به مدینه، برای اولین بار، شهر را با ساخت مسجد در مرکز آن سامان‌دهی کرد. سپس به ایجاد یک سوق در نزدیکی مسجد پرداخت و پس از آن، محلات مسکونی را سامان داد. طبق قانون اسلام، دو اصل باید در مکان‌گزینی مساجد مورد توجه قرار گیرد: ۱. توزیع متعادل و متناسب مساجد؛ ۲. قابلیت دسترسی به مسجد.

۶. اهمیت مکان مسجد و نقش آن در هویت اسلامی

واژه مسجد در قرآن ۲۸ بار آمده است و صریحاً از مسجد به‌عنوان مکانی که انسان مسلمان در آن عبادت کرده و به‌وسیله آن ایمان به یگانگی خداوند را اظهار می‌دارد، نام برده شده است (مرتضی، ۱۳۸۷: ۱۲۳). طبق قانون اسلام، دو اصل باید در مکان‌یابی مساجد مورد توجه قرار گیرد: ۱. توزیع متعادل و متناسب مساجد و ۲. قابلیت دسترسی به مسجد. در اسلام تأکید شده است که مساجد شهر باید به‌نسبت جمعیت و به‌طور متعادل توزیع شوند. قرآن نیز ایجاد دو مسجد نزدیک به هم را نشانه کفر و خیانت به مسلمین و حربه‌ای شیطانی به‌منظور ایجاد تفرقه و جدایی بین مسلمانان معرفی می‌کند (سوره توبه، آیه ۱۰۷). دسترسی مناسب همه‌آحاد جامعه به امکانات عمومی، مکان‌یابی مطلوب عناصر شهری و مجاورت متناسب و متجانس آن‌ها با هم، از

طریق تناسبات مطلوب بین ابعاد فضا و کالبد، همراه با حفظ ویژگی‌های روانی و جسمانی انسان از طریق رجحان انسان بر ساخته خویشتن، تسهیل ارتباط انسان‌ها با یکدیگر و حذف امکان تجاوز به حقوق دیگران فراهم می‌شود (نقی‌زاده، ۱۳۷۸: ۸۱).

شهر در تمدن اسلامی با مسجد به‌عنوان محل حل و فصل تمام امور مادی و معنوی امت آغاز و رشد می‌کند و به حیات خود ادامه می‌دهد. در این میان جایگاه کالبدی و نقش مساجد محله‌ای نسبت به هر محله همچون جایگاه و نقش مسجد جامع در الگوی کل شهر بود. الگوی کل شهرهای مسلمان‌نشین عبارت بود از: بافتی متراکم و درونگرا، ساده و عاری از خودنمایی با کوچه‌های باریک پیچ در پیچ و خانه‌های پشت به پشت. مرکز ثقل و هسته تشکیل‌دهنده ساختار شهر سه عنصر مسجد جامع، ارگ و بازار بود که منطبق با جهان‌بینی اسلامی براساس وحدت زندگی مادی و معنوی، پیوند مسجد، ارگ و بازار را مطرح می‌کند. منظر کلی این شهرها، فضاهای محصور و متراکمی است که با فواصل زیاد نسبت به یکدیگر، عمدتاً در مناطق بیابانی پراکنده‌اند. گویی مجموعه‌ای از حجم‌هاست که از خاک رسته است و گاه با نگین‌هایی از کاشی آبی مرصع شده. برج و باروی گلین و دروازه‌های مستحکم یکپارچه با بافت کلی شهر هستند، اما مناره‌ها و گنبدها تنها علائم مشخصه در خط آسمان آن‌ها بودند (اعتضادی، ۱۳۷۷: ۱۱).

مساجد اسلامی در گذشته در کنار مهم‌ترین فضاهای عبور و مرور زندگی روزمره مردم مانند بازارها، میدان‌ها و میدانچه‌ها واقع شده‌اند. زندگی دنیوی مردم با زندگی اخروی آن‌ها در هم آمیخته است و عبادت و سلوک معنوی در بطن زندگی اجتماعی مردم جاری است. صحن مساجد، کنار گذر بافت اصلی و گاه در خود گذرگاه بافت اطراف واقع می‌شد (ستاری ساربانقلی، ۱۳۷۹: ۵۹). در گذشته جایگاه مسجد جامع در مرکز شهر و اهمیت آن اساس طراحی شهری به‌شمار می‌رفت. یعنی اولین نقطه‌ای که طراحی می‌شد، مسجد جامع شهر بود. سپس براساس آن محله‌های شهری را طراحی می‌کردند و آنگاه به خیابان‌ها و گذرها و کوچه‌ها می‌پرداختند. نحوه توزیع مساجد در سطح شهر موجب می‌شد که خیابان‌های شهر را به‌گونه‌ای طراحی کنند که رفت و آمد مردم به این مساجد با سهولت صورت گیرد. مرکزیت مسجد جامع در برنامه‌ریزی شهری در اصل از یک

مفهوم کاربردی اسلامی سرچشمه می‌گیرد و به نقش مسجد جامع به‌عنوان مرکز معماری اصلی و آمل‌المنفعه باز می‌گردد که تمام نمازگزاران نماز جمعه به آن روی می‌آورند.

۷. شناخت نمونه مورد مطالعه

مسجد امام سمنان در مرکز شهر سمنان و در خیابان امام خمینی (ره) واقع شده است. خیابان امام در سال ۱۳۱۷ در امتداد شرقی-غربی با طول ۱۰۰ متر و عرض متوسط ۱۶/۵ متر، شکل گرفت که از میدان امام شروع و تا میدان شیخ علاءالدوله ادامه دارد. این خیابان بازار قدیمی (راسته بازار) را به دو نیم تقسیم کرده و در دو طرف خود مراکز خرید و فروش دارد و بازار شیخ‌علاءالدوله را نیز به‌صورت طولی برش داده است.

شکل ۲. موقعیت قرارگیری مسجد و محلّه امام در شهر سمنان

مسجد امام سمنان، یکی از مساجد چهار ایوانی دوره قاجار و نمونه‌ای کامل از لحاظ معماری این دوران است. این مسجد در زمان فتح‌علی‌شاه قاجار و به‌همت حاج سیدحسن حسنی و استادی صفرعلی معمار ساخته شده است. عناصر تشکیل‌دهنده مسجد را ایوان‌های متعدد و شبستان‌های وسیع، حجره‌ها و کاشیکاری‌های زیبا و هفت رنگ تشکیل می‌دهند. پشت ایوان غربی مقصوره‌ای به ارتفاع ۲۱ متر با پلان مربع قرار دارد، تاریخ ۱۲۴۲ هجری قمری در آن به‌چشم می‌خورد که سال اتمام بناست. قسمت فوقانی مقصوره به‌وسیله طاق نماها و فیل‌پوش‌های تو در تو با نقاشی‌های زیبا و به کمک پا باریک و کاربندی مثلث شکل به‌صورت طرحی تقریباً مدور درآمده

و پوشش گنبد کم‌خیز مقصوره روی آن استوار شده است. در این مقصوره منبری از جنس مرمر با یازده پله وجود دارد.

ارتفاع ایوان غربی مسجد امام ۱۹/۵ متر است و بزرگتر از ایوان‌های دیگر مسجد ساخته شده و مزین به کاشی‌ها و کتیبه‌های کوفی بنایی و ثلث است. ارتفاع ایوان شرقی ۱۸/۵ متر، ارتفاع دو ایوان رو به شمال و رو به جنوب هر یک ۱۱ متر است. در بالای همه ایوان‌ها سوره‌های مبارک قرآنی و اسم خاقان فتحعلی‌شاه و تاریخ بنا بر روی کاشی نقش بسته است. بالای مقصوره ایوان غربی گنبدی است و روبروی آن در بالای ایوان شرقی، گلدسته مسجد خودنمایی می‌کند. در دو طرف ایوان غربی پایه دو منار بنا شده که تا نزدیک ایوان رسیده، ولی آن را ناتمام گذارده‌اند. این مسجد دارای سه در ورودی است و به‌وسیله یک دالان طولانی به تکیه معروف پهنه راه دارد. سه در دیگر دارای هشتی، دالان و دهلیز هستند. در سردرهای شمالی و شرقی تزئینات مقرنس کاری و گچی و دو گوشواره دو طبقه در طرفین با پشت بغل‌های کاشیکاری شکوه هنرهای ایرانی را بیشتر نشان می‌دهد.

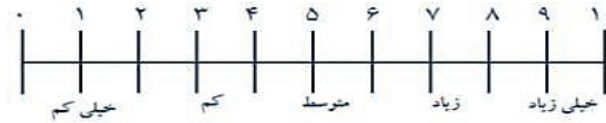

شکل ۳. تصاویری از مسجد امام سمنان (یکی از مساجد تاریخی و جاذبه گردشگری شهر)

۸. اولویت‌بندی عوامل فرهنگی مؤثر بر کالبد مساجد مطابق با معیارهای پایداری اجتماعی

در این بخش از پژوهش با توجه به مطالعات صورت گرفته، به ارزیابی و اولویت‌بندی عوامل فرهنگی مؤثر بر کالبد مساجد با توجه به معیارهای پایداری اجتماعی با استفاده از روش تصمیم‌گیری چندمعیاره تاپسیس، می‌پردازیم. بنابراین باید روش تحلیل تاپسیس و مراحل انجام آن شرح داده شود. روش تاپسیس به‌وسیله «هوانگ و یون»^۱ در سال ۱۹۸۱، پیشنهاد شد. این روش یکی از بهترین روش‌های تصمیم‌گیری چندشاخصه است و کاربرد زیادی دارد. در این روش، m گزینه به‌وسیله n شاخص، ارزیابی می‌شود. بنیاد این تکنیک، بر این مفهوم استوار است که گزینه انتخابی، باید کمترین فاصله را با راه‌حل ایدئال ($+A$: بهترین حالت ممکن) و بیشترین فاصله را با راه‌حل ایدئال منفی ($-A$: بدترین حالت ممکن) داشته باشد. فرض بر این است که مطلوبیت هر شاخص به‌طور یکنواخت افزایشی یا کاهششی است (مؤمنی و شریفی سلیم، ۱۳۹۰: ۲۳۵). فرآیند تکنیک تاپسیس شامل شش گام: ۱. کمی کردن و بی‌مقیاس‌سازی ماتریس تصمیم. ۲. وزن‌دهی به ماتریس نرمالیزه شده. ۳. تعیین راه‌حل ایدئال مثبت و راه‌حل ایدئال منفی. ۴. به‌دست آوردن میزان فاصله هر گزینه تا ایدئال‌های مثبت و منفی. ۵. تعیین نزدیکی نسبی یک گزینه به راه‌حل ایدئال. ۶. رتبه‌بندی گزینه‌هاست. (باید توجه داشت که وزن معیارها باید به‌گونه‌ای تعیین شود که مجموع آن‌ها برابر با یک شود).

در این پژوهش، عوامل فرهنگی مؤثر بر کالبد مساجد به‌عنوان گزینه‌ها و مؤلفه‌های برقراری پیوند اجتماعی به‌عنوان معیار، ارزیابی می‌شوند. شاخص‌های کیفی باید به یک مقدار کمی تبدیل شوند تا بتوان محاسبات مربوط به تصمیم‌گیری چندشاخصه بر روی آن‌ها انجام داد. عمده شاخص‌ها دارای مقیاس رتبه‌ای هستند که با استفاده از روش طیف‌بندی می‌توان آن‌ها را به اعداد کمی تبدیل کرد.

شکل ۴. تبدیل شاخص‌های کیفی به کمی

برای پر کردن ماتریس مورد نظر توسط مقادیر کمی و همچنین وزن‌دهی معیارها از میانگین نظر چهار خبره در زمینه معماری و برنامه‌ریزی شهری، استفاده شده است. سپس مراحل انجام روش تاپسیس برای اولویت‌بندی به کمک نرم‌افزار صورت گرفته است و نتایج زیر حاصل شد:

جدول ۱. میانگین نظر خبرگان در وزن‌دهی گزینه‌ها نسبت به معیارها

رتبه‌بندی	ضریب نزدیکی	اصول پایداری اجتماعی					عوامل فرهنگی مؤثر بر کالبد مساجد به عنوان فضای عمومی شهری
		مکان‌گزینی	امنیت	مشارکت	تعامل	پوستگی	
		نوع معیار	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	
۷	۰,۳۳۷۲	۷	۴	۸	۷	۵	انجام مراسم آیینی
۴	۰,۵۳۱۷	۶	۵	۹	۱۰	۷	تعدد گروه کاربران
۷	۰,۳۸۹۵	۴	۴	۱۰	۸	۶	مشورت و قضاوت
۵	۰,۵۲۹۱	۸	۹	۶	۷	۱۰	تعدد ورودی‌ها و ورودی از جهات مختلف
۳	۰,۶۰۱۸	۱۰	۵	۷	۸	۹	نقش ارتباطی

رتبه‌بندی	ضریب نزدیکی	اصول پایداری اجتماعی					عوامل فرهنگی مؤثر بر کالبد مساجد به عنوان فضای عمومی شهری	
		مکان‌گزینی	امنیت	مشارکت	تعامل	پیوستگی		معیار
		مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت		نوع معیار
		۰/۲	۰/۱	۰/۲۵	۰/۲۵	۰/۲	وزن معیار	
۱	۰,۷۰۹۳	۸	۶	۱۰	۹	۹	داشتن کاربری‌های مکمل و ارائه خدمات عمومی	
۲	۰,۶۱۲	۹	۱۰	۸	۸	۷	۲۴ ساعته بودن و امکان حضور در تمامی ساعات	
۶	۰,۵۰۴۷	۷	۱۰	۸	۶	۹	دفاع و بسیج عمومی	

۲۰۳

باتوجه به نتایج حاصل از تحلیل، مؤلفه داشتن کاربری‌های مکمل و ارائه خدمات عمومی در اولویت اول مؤلفه‌های کالبد مساجد برای ایجاد پایداری اجتماعی قرار گرفته است. با توجه به این ویژگی ضمن آن که مسجد را در منظومه‌ای از عملکردهای متنوع و آشنا جای می‌دهد و آن را بخشی از ملزومات حیات جاری شهر می‌گرداند، قادر خواهد بود اقبال مختلف را به دلایل متفاوت و در زمان‌های مختلف به فضای مکانی مسجد جذب کند و با ایجاد حرکت و پویایی اجتماعی در اطراف آن بر حس هویت و سرزندگی آن بیافزاید. در واقع برای مساجد می‌توان دو دسته عملکرد را مطرح کرد: عملکرد ذهنی و عملکرد عینی. عملکرد ذهنی بیشتر به موضوعاتی چون هویت، معنویت، وحدت و مرکز توجه و سایر موضوعات معنوی و ذهنی معطوف است. عملکرد عینی مسجد اغلب در فعالیت‌هایی محسوس است که در گروه‌های مختلف مذهبی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی، قضایی و حتی اقتصادی قابل ذکر است.

۹. ارزیابی نقش فرهنگی مسجد امام سمنان در تقویت هویت اسلامی محله

برای ارزیابی نقش فرهنگی مسجد مورد مطالعه در تقویت هویت کالبدی محله احاطه کننده آن، ابتدا ویژگی‌های تأثیرگذار فرهنگی مسجد بر هویت کالبدی محله و تحقیق میدانی از بین ساکنان محله (تعداد ۲۸ نفر)، بررسی و تحلیل شد.

جدول ۲. ارزیابی میزان تأثیر ویژگی‌های فرهنگی مسجد بر هویت اسلامی محله طبق پرسشنامه

ویژگی‌ها	ابعاد ویژگی	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار
عملکردی کارکردی	همجواری‌ها و اختلاط کاربری‌ها	۱	۹	۵,۲۴	۱,۰۷۰۲
	عملکرد و فعالیت اصلی	۱	۱۰	۴,۴۸	۱,۶۹۹
	شفافیت و سازگاری	۱	۸	۴,۶۶	۱,۵۶۴
	نشانه شهری بودن	۱	۱۰	۴,۷۰	۱,۶۲۹
عینی و شکلی	اندازه و سطح	۱	۹	۵,۱۳	۱,۷۲۲
	تراکم	۱	۹	۵,۰۲	۱,۹۱۵
	فرم و شکل	۱	۱۰	۴,۹۵	۲,۰۸۶
	سبک معماری ساختمان	۱	۹	۴,۹۶	۱,۸۲۹
	سابقه تاریخی	۱	۹	۴,۴۸	۲,۲۷۶
	خصوصیات بصری	۱	۸	۴,۷۳	۱,۵۴۱
	تنوع	۱	۸	۴,۸۲	۱,۸۸۸
	مصالح	۱	۸	۵,۰۲	۱,۸۴۴

ویژگی ها	ابعاد ویژگی	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار
ذهنی	تداعی کننده	۱	۹	۴,۲۹	۱,۹۴۲
	خاطره‌انگیزی	۱	۹	۴,۴۵	۱,۸۹۸
	حس تعلق	۱	۹	۴,۹۳	۱,۹۰۴
	نمایانی	۱	۹	۴,۸۸	۱,۷۳۹
	دلپذیری بصری	۱	۸	۴,۷۲	۱,۵۶۲
	حس شهروندی	۱	۸	۵	۱,۷۶۱
	نفوذپذیری	۱	۹	۵,۵۵	۱,۸۸۲
	سرزندگی	۱	۹	۵,۴۰	۱,۹۸۲
	زیبایی نمادین	۱	۸	۴,۹۴	۱,۷۵۰

۲۰۵

پس از بررسی و تحلیل شاخص‌های مدنظر تحقیق در پرسشنامه و تحلیل توصیفی، به ارزیابی تأثیرات شاخص‌ها به روش کیفی و توسط چک لیست‌های دودویی (AHP) پرداخته شده است. میانگین امتیازات اخذ شده از نظر متخصصان و کارشناسان (تعداد ۴ نفر) به شرح زیر است:

جدول ۳. ماتریس مقایسه زوجی و وزن خوشه‌ها

عنوان	عینی - شکلی	عملکردی - کارکردی	ذهنی	وزن نهایی	اولویت‌بندی
عینی - شکلی	۱	۰,۷۳۵	۲,۰۲۴	۰,۱۷۹	۲
عملکردی - کارکردی	۱,۳۶	۱	۲,۱۰۵	۰,۲۲۳	۱
ذهنی	۰,۴۹۴	۰,۴۷۵	۱	۰,۰۹۷	۳

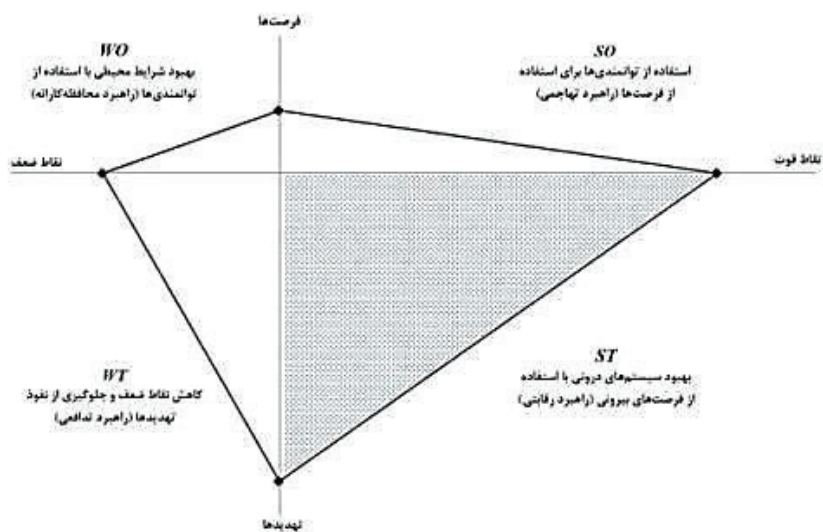
باتوجه به تحلیل صورت گرفته می‌توان نتیجه گرفت که ویژگی‌های عملکردی-کارکردی مسجد در ایجاد هویت اسلامی محله، کاربرد بیشتری دارد. این موضوع خود مبین این می‌تواند باشد که برای تقویت هویت شهری مسجد، می‌باید در کدام دسته از خصوصیات و ویژگی‌های فرهنگی در برنامه‌ریزی و مدیریت اسلامی شهر، توجه بیشتری داشت. توجه به شاخص‌های مؤثر بر تعیین هویت اسلامی که می‌باید در تعیین نوع معماری و کاربری اراضی، مدنظر قرار گیرند و به عبارتی رابطه متقابل و دو سویه بین فضاها و کاربری‌های شهری با هویت اسلامی شهر می‌باید مورد توجه خاص مسئولان و برنامه‌ریزان و طراحان شهری قرار گیرد. با ایجاد دیدی علمی و مبتنی بر واقعیت‌های موجود ضمن شناسایی عوامل دخیل در سطح هویت کالبدی، عناصر و مؤلفه‌های تأثیرگذار فرهنگی را تحلیل کرده‌ایم و اقدام به تشکیل ماتریس فرصت، ضعف، قوت و تهدید باتوجه به نظر کارشناسان و متخصصان در این حوزه برای مسجد مورد نظر (مسجد امام سمنان) مطالعه کرده‌ایم. با تکمیل پرسشنامه‌ها توسط متخصصان و کارشناسان (تعداد ۴ نفر) به تعیین ضرایب هر یک از معیارها و مؤلفه‌ها برای هر کارشناس پرداخته و در نهایت پس از مقایسه دودویی تمام مؤلفه‌ها با بهره‌گیری از میانگین نظرات کارشناسان با استفاده از نرم‌افزار^۱ ضرایب محاسبه شدند. در این زمینه، در صورتی که نسبت سازگاری بیشتر از ۱/۰۰ بود، مقایسه دوباره صورت پذیرفت یا به عبارتی به تعدیل ارزش هر مؤلفه یا عامل پرداخته شد. با توجه به ضرایب حاصل از مدل اچ.ای. پی، بیشترین ضریب مربوط به نقاط قوت و کمترین ضریب مربوط به تهدیدها بوده است. این ضریب در وزن زیرمجموعه مؤلفه‌های ماتریس ضرب می‌شود.

جدول ۴. نتایج محاسبه وزن عوامل شناسایی شده مسجد امام سمنان

عوامل	مؤلفه‌ها	وزن مؤلفه	کد	بیان ویژگی	وزن عامل	وزن نهایی
عوامل درونی	نقاط قوت	۰,۳۷۲	S ₁	برخورداری از معماری ایرانی- اسلامی	۰,۲۴۸	۰,۰۸۱
			S ₂	وجود فضاهای عمومی در ورودی مسجد	۰,۱۴۳	۰,۰۴۶
			S ₃	نقش مرکزیت مسجد امام در محله	۰,۴۲۸	۰,۱۳۹
			S ₄	وجود رواق‌های دعوت‌کننده در ورودی مسجد	۰,۱۱۰	۰,۰۳۵
			S ₅	مجاورت مسجد با گذر اصلی محله	۰,۰۷۱	۰,۰۷۱
عوامل بیرونی	نقاط ضعف	۰,۱۳۲	W ₁	وجود فضاهای بی‌دفاع در مجاورت مسجد	۰,۱۸۶	۰,۰۲۴
			W ₂	وجود نماهای شهری ناهماهنگ با نمای بیرونی مسجد	۰,۱۲۷	۰,۰۱۶
			W ₃	عدم استفاده از مسجد از سوی ساکنان برای فعالیت‌های مذهبی روزانه	۰,۶۸۷	۰,۰۹۰
عوامل بیرونی	تهدیدها	۰,۰۹۱	O ₁	افزایش توجه برنامه‌ریزان و مدیران شهری در زمینه مسجدمحوری	۰,۴۴۳	۰,۰۴۰
			O ₂	شرایط مناسب توسعه مرکزیت مسجد امام در محله	۰,۳۸۷	۰,۰۳۵
			O ₃	وجود ساختار محله‌محور بافت قدیم شهر	۰,۱۶۹	۰,۰۱۵
عوامل بیرونی	فرصت‌ها	۰,۴۵	T ₁	فقدان دیدگاه مشترک بی‌ذی‌نفعان در ارتباط با حفظ یا توسعه محله	۰,۲۰۸	۰,۰۹۳
			T ₂	تخریب عناصر با ارزش تاریخی در محدوده بافت قدیم به‌منظور روان‌سازی ترافیک	۰,۶۶۱	۰,۲۹۷
			T ₃	گرایش افراد غیربومی با وضعیت اجتماعی- اقتصادی پایین به سکونت در بافت قدیم	۰,۱۳۱	۰,۰۵۸

پس از شناسایی قوت‌ها، ضعف‌ها، فرصت‌ها و تهدیدها و تعیین وزن هر یک از مؤلفه‌ها و عوامل مرتبط با آن‌ها، به تحلیل ماتریس عوامل داخلی - خارجی پرداخته شد. این ماتریس اولویت راهبرد گروه (WT, ST, WO, SO) مناسب با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته را نشان می‌دهد. در این راستا مجموع امتیاز وزنی نقاط قوت، نقاط ضعف، فرصت‌ها و تهدیدها محاسبه شد. در نمودار ماتریس سوات براساس امتیاز نهایی هر یک از مؤلفه‌ها، نقاط ترسیم و به یکدیگر وصل شدند. هر قسمت از نمودار که سطح بیشتری در مقایسه با موارد دیگر داشته باشد به‌عنوان نوع راهبرد مناسب انتخاب می‌شود (سانتوپولی^۱، ۲۰۱۶: ۵۵۱). با توجه به نتایج تحلیل صورت گرفته، نمودار ماتریس سوات مسجد امام سمنان به شرح زیر است:

باتوجه به شکل ۵ در خصوص مسجد امام، می‌باید در ابتدا از نقاط قوت به‌منظور مقابله با تهدیدهای بیرونی بهره گرفته شود. در این راستا، با توجه به ویژگی‌های بارز مسجد امام همانند نقش مرکزیت مسجد در محله (S_3)، برخورداری از معماری ایرانی-اسلامی (S_1) و مجاورت مسجد با گذر اصلی و خیابان امام (S_5) پیشنهاد می‌شود. در راستای بهبود نقش و عملکرد مسجد در ارتقای هویت کالبدی محله امام، در ابتدا برنامه‌ها و فعالیت‌های مذهبی در مسجد پررنگ‌تر شود و مسجد از یک عنصر تاریخی به‌عنوان یک کالبد دارای عملکردها و فعالیت‌های جاذب افراد ساکن در محله امام، نقش مهم‌تری را ایفا کند.

شکل ۵: نمودار ماتریس سوات مسجد امام سمنان

۲۰۹

آنچه در ارتباط با مسجد امام تهدید جدی محسوب شده و می‌باید راهکار کوتاه‌مدت برای آن ارائه کرد، تخریب بافت‌های قدیمی و تبدیل آن‌ها به مجتمع‌های تجاری با عملکرد فرامنطقه‌ای است. با توجه به این موضوع (تخریب عناصر با ارزش و تاریخی در محدوده بافت قدیم به‌منظور روان‌سازی ترافیک (T_2) ، پیشنهاد می‌شود در برنامه‌های توسعه و حفظ بافت تاریخی و قدیمی تغییر رویکرد صورت پذیرد و اقدامات ترافیکی برای روان‌سازی ترافیک سواره در بافت تاریخی محدود شود. راهبردهای پیشنهادی در راستای بهبود نقش و عملکرد فرهنگی مسجد در ارتقای هویت کالبدی محله امام به شرح زیر ارائه می‌شود:

- پر رنگ‌تر شدن برنامه‌ها و فعالیت‌های مذهبی در مسجد و ارتقا نقش مسجد از یک عنصر تاریخی به‌عنوان یک کالبد دارای عملکردها و فعالیت‌های جاذب افراد ساکن در محله،
- تغییر رویکرد در برنامه‌های توسعه و حفظ بافت تاریخی و قدیمی،
- محدود کردن اقدامات ترافیکی در جهت روان‌سازی ترافیک سواره در بافت،
- حفظ و تقویت ویژگی‌های معماری ایرانی-اسلامی در کالبد و ورودی مسجد،
- فعال‌سازی کاربری‌های اطراف مسجد،

- اصلاح نماهای شهری ناهماهنگ با نمای بیرونی مسجد،
- استفاده از فضاهای عمومی اطراف مسجد برای توسعه و بهبود مرکزیت عملکردی و فیزیکی مسجد،
- ارتقای ویژگی‌های کالبدی و بافت محله در جهت ترغیب افراد بومی و اصیل به سکونت در محله،
- از بین بردن فضاهای بی‌دفاع اطراف مسجد در جهت افزایش احساس امنیت در محله.

۱۰. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

شهر اسلامی به سبب برخورداری از عناصر با ارزش همانند مساجد دارای هویتی متمایز از دیگر شهرها هستند. در این میان حضور پررنگ کالبدی مساجد موجب هویت‌بخشی به محله‌های شهر می‌شود. زیرا نقش اجتماعی مساجد به‌عنوان یک پایگاه برای سازماندهی اجتماعی طیف‌های مختلف مردم با نقطه اشتراکات مذهبی، اجتماعی، جغرافیایی، فرهنگی قابل چشم‌پوشی نیست. در ارتباط با راهکارهای مناسب جهت تقویت نقش فرهنگی مسجد در ارتقای هویت محله‌ای باتوجه به وضعیت هر یک از محلات، راهکارهای مناسب و درخور توجه آن محله پیشنهاد می‌شود. به‌طوری که در رابطه با محله و مسجد امام سمنان، استفاده از فرصت‌ها و رفع تهدیدها سبب احیای مسجد امام در ساختار محله امام و ایجاد یک تصویر ذهنی مناسب برای افراد و در پی آن شکل‌گیری یک هویت کالبدی مطلوب در محله امام می‌شود.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که سه مؤلفه داشتن کاربری‌های مکمل و ارائه خدمات عمومی (با امتیاز ۰/۷۰۹۳)، ۲۴ ساعته بودن و امکان حضور در تمام ساعات (با امتیاز ۰/۶۱۲۰) و نقش ارتباطی (با امتیاز ۰/۶۰۱۸) به‌ترتیب سه شاخصه مهم فرهنگی در ایجاد پایداری اجتماعی مساجد در محله، هستند. این نتیجه به اهمیت تنوع کارکردی مساجد نسبت به کارکرد عبادی، اشاره دارد و بیانگر این امر است که باید فعالیت‌های متنوع و درخور شخصیت مسجد در آن جریان داشته باشد تا با جذب گروه‌های مختلف اجتماعی، باعث اجتماع‌پذیری مساجد شود. در واقع بناهای مذهبی و به‌طور خاص مساجد فراتر از تنها یک عملکرد و یا یک بنا برای پاسخگویی به نیازهای مذهبی در سطح جامعه عمل می‌کنند

این مطالعه تنها محدود به مسجد امام از شهر سمنان شده است که مطالعه‌های آتی می‌توانند با نمونه‌های بیشتر در سطح کشور به تبیین نقش فرهنگی مساجد در شکل‌گیری هویت محله‌ای بپردازند. از سوی دیگر پایش و پرسشگری در دوره‌های مشخص می‌تواند این مهم را بهتر شناسایی کند. امروزه عوامل مؤثری بر هویت محلات شهری به‌ویژه هویت اسلامی محلات، اثرگذار هستند که در این زمینه کثرت‌گرایی در حوزه معماری و طراحی شهری از یک‌سو و ساخت‌وسازهای گسسته به‌ویژه در توسعه‌های جدید شهری، سبب بروز ساختمان‌ها و نمادهای اجتماعی متنوعی شده است که همگی این عناصر تأثیر قابل توجهی بر توسعه هویت اسلامی برای ارتقای پایداری اجتماعی محلات شهری دارند. از این‌رو، بررسی همزمان نقش اجتماعی مساجد محله‌ای در تقویت هویت اسلامی کالبد محلات و این عناصر شاخص، موضوعی است که اهمیت قابل توجه داشته و باید بررسی شود.

منابع

۳۲. ادریسی خسروشاهی، نازیلا، پناهی، سیامند و باقری مهکی، مهدی، (۱۳۹۰)، نقش مساجد محله‌ای در توسعه شهری پایدار، *دومین همایش ملی معماری پایدار*، همدان: مرکز آموزشی و فرهنگی سما.
۳۳. پورجعفر، محمدرضا، تقوایی، علی‌اکبر و معروفی، سکینه، (۱۳۹۱)، جایگاه فضاهای «مذهبی اسلامی» در طرح‌های توسعه شهری معاصر (بررسی طرح جامع تهران و طرح‌های تفصیلی ۵ منطقه از تهران)، نشریه نقش جهان، سال ۲، شماره .
۳۴. تقوایی، علی‌اکبر و معروفی، سکینه، (۱۳۸۹)، ارزیابی نقش مساجد در ارتقاء کیفیت محیط، مطالعه موردی: مسجد امام تهران: نشریه مدیریت شهری، شماره ۲۵.
۳۵. جعفر محمدی، سمانه و حمزه‌نژاد، مهدی، (۱۳۹۴)، ترکیب متعادل هیجان و آرامش در مسجد امام اصفهان، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۰.
۳۶. حمزه‌نژاد، مهدی. عربی، مائده، (۱۳۹۳)، بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر، مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران: نشریه مطالعات ایرانی اسلامی، شماره ۱۵.
۳۷. دل‌زنده، علی و ذوالفقارزاده، حسین و جباری، سهیل، (۱۳۹۳)، بازتعریف مسجد و جایگاه آن در محوریت تعاملات اجتماعی شهر اسلامی، کنفرانس ملی شهرسازی، مدیریت شهری و توسعه پایدار تهران.
۳۸. همایش مدیریت توسعه پایدار در نواحی شهری، تبریز.
۳۹. سعادت‌جو، پریا و حمزه‌نژاد، مهدی و نقره‌کار، عبدالحمید، (۱۳۹۲)، تحلیلی بر سیر تحول مفاهیم و الگوی کالبدی مساجد در دوره‌های چهارگانه معماری ایرانی، نشریه مطالعات ایرانی اسلامی، شماره ۱۳.
۴۰. سلطانی، فرخنده و آیینی، سجاد و حمزه‌نژاد، مهدی، (۱۳۹۶)، نقش مسجد معاصر در ارتقاء پایداری اجتماعی (نمونه موردی: محلات قدیمی و جدید شهر مشهد)، کنفرانس معماری ایران؛ گذشته، حال و آینده، مشهد: مؤسسه آموزش عالی اقبال لاهوری.
۴۱. شریف‌مقدم، فاطمه و امیری، مریم، (۱۳۹۴)، ارزیابی جایگاه مسجد در ارتقاء کیفیت فضای شهر اسلامی، کنفرانس بین‌المللی انسان، معماری، مهندسی راه و ساختمان و شهر، همدان.
۴۲. شریفی‌سلیم، علیرضا و مؤمنی، منصور، (۱۳۹۴)، مدل‌ها و نرم‌افزارهای تصمیم‌گیری چند شاخصه، تهران: انتشارات مؤلف، چاپ سوم.

۴۳. شیرازی گرمی، سعید، (۱۳۹۳)، ویژگی‌های کالبدی مسجد بر مبنای ارتقاء تعاملات اجتماعی، کنفرانس ملی شهرسازی و مدیریت شهری و توسعه پایدار، تهران.
۴۴. صارمی، حمیدرضا و خدابخشی، سحر و خلاق دوست، متین، (۱۳۹۵)، بررسی تطبیق و جهت‌گیری شبستان در مساجد سنتی و معاصر، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۴.
۴۵. صمیمی‌فر، فاطمه و حمزه‌نژاد، مهدی، (۱۳۹۱)، استخراج اصول شکل‌دهنده پایداری اجتماعی در محلات مسکونی بر اساس اخلاق اسلامی، همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی، مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران.
۴۶. فلاحت، محمدصادق، (۱۳۸۴)، نقش طرح کالبدی در حس مکان مسجد، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۲.
۴۷. قوچانی، محیا و فتحیه، فرهاد، (۱۳۹۶)، بازآفرینی نقش حیاط مساجد به عنوان فضای باز عمومی در ایجاد پایداری اجتماعی، سومین کنفرانس جامع مدیریت شهری ایران با رویکرد زیرساخت‌ها، خدمات و توسعه پایدار شهری، دانشگاه تهران.
۴۸. کیخای مقدم، محمد مهدی، (۱۳۹۴)، نقش مساجد در مدیریت شهری با توجه به بیداری اسلامی، دومین کنگره بین‌المللی تفکر و پژوهش دینی، اداره کل تبلیغات اسلامی استان اردبیل.
۴۹. محمدیان‌منصور، صاحب، (۱۳۸۶)، سلسله مراتب حریمت در مساجد ایرانی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹.
۵۰. مرتضی، هشام، (۱۳۸۷)، اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، ترجمه: ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
۵۱. مشکینی، ابوالفضل. حمزه‌نژاد، مهدی. قاسمی، اکرم، (۱۳۹۴)، تدقیق مفهومی و تشریح راهکارها و شاخص‌های تحقق‌سنجی چهار اصل مسجد محوری، محله محوری، درون‌گرایی و طبیعت‌گرایی در شهر ایرانی اسلامی، نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال ۳، شماره ۸.
۵۲. معتمدی شفیق، شیوا و ذوالفقارزاده، حسن، (۱۳۹۴)، بررسی جایگاه نیایش در معماری گذشته و معاصر ایران، اولین کنفرانس تخصصی معماری و شهرسازی ایران، مؤسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی شیراز.
۵۳. مهدوی‌نژاد، محمد جواد و مشایخی، محمد، (۱۳۸۹)، بایسته‌های طراحی مساجد بر اساس کارکردهای فرهنگی - اجتماعی، نشریه آرمانشهر، شماره ۵.
۵۴. نقی‌زاده، محمد، (۱۳۷۸)، صفات شهر در متون اسلامی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۵.

۵۵. نقی زاده، محمد، (۱۳۸۶)، ادراک زیبایی و هویت شهر (در پرتو تفکر اسلامی)، اصفهان: انتشارات شهرداری اصفهان.

۵۶. نقی زاده، محمد، (۱۳۹۲)، جایگاه مسجد در طراحی شهر اسلامی، نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۲۰.
57. Bramley, G. N. Dempsey, et al. (2006) “what is social sustainability and how do our existing urban forms perform in nurturing it”. **In: Sustainable communities and green futures’ conference**. London, UK: Bartlett School of Planning, University College London.
58. Glasson, J., Wood, G. (2009), urban regeneration and impact assessment for social sustainability, **Impact assessment and project appraisal**, 11(4): 283.
59. Martin. P.J. (2001), **Speech delivered to the Conference on The European Social Agenda and the EU’s International Parters**, The Social Dimensions of Sustainable Development , Brussels.
60. Overton, J. (1999), **Strategies for Sustainable Development**, Zed books, London and Newyork city.
61. Santopuoli, G., Marchetti, M. & Giongo, M. (2016), Suppotring policy decision makers in the establishment of forest plantations, using SWOT analysis and AHPs analysis. *Land Use Policy*, 549- 558.
62. Thin, N., Lockhart, C., Yaron, G. (2002), **Conceptualizing social sustainable development**, Paper prepared for DFID and the world bank, DFID. Mimeo.
63. Weingaertner , C., Moberg, A. (2011), Exploring social sustainability: learning from perspectives on urban development and companies and products, **sustainable development**, 22(2), 122- 133.